

Aleksandra Wójcik

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8918-7817>

e-mail: wojcikaleksandra6@wp.pl

Chytry chytremu nierówny – o ambiwalencji w wartościowaniu pojęcia reprezentowanego przez czeski leksem *chytrost*

On the ambivalence in evaluating the notion represented
by the Czech lexeme *chytrost*

Abstrakt

Artykuł próbuje odpowiedzieć na pytanie o przyczyny ambiwalencji w wartościowaniu pojęcia *chytrost*, które w języku czeskim rozumiane jest prymarnie jako wartość, a sekundarnie – jako antywartość. W tym celu sięgnięto po metody lubelskiej etnolingwistyki, które zostały wykorzystane do odtworzenia stereotypu *chytrosti* we współczesnej czeszczyźnie. W pierwszej części artykułu rekonstrukcja stereotypu przebiega w oparciu o dane systemowe, pozwalające ustalić treść znaczeniową leksemu, a w części drugiej – w oparciu o dane tekstowe, dostarczające informacji na temat wartościowania. W części trzeciej przedstawiona została ewolucja znaczeniowa leksemów *chytrost* i *chytrý* od okresu staroczeskiego po współczesność. Pokazuje ona, które elementy dawnego rozumienia pojęcia zostały zachowane w stereotypie, przyczyniając się do negatywnego wartościowania. W podsumowaniu zamieszczona została skrócona, syntetyczna definicja kognitywna pojęcia *chytrost*, która w przeciwieństwie do definicji taksonomicznych proponowanych przez słowniki języka czeskiego umożliwia wyraźne odróżnienie *chytrosti* od innych czeskich leksemów odnoszących się sfery umysłowej (np. *moudrost*). Wprowadzenie rozróżnienia w rozumieniu *chytrosti* jako cechy umysłu vs. cechy charakteru pozwoliło też wyjaśnić, w jakich kontekstach cecha ta wartościowana jest pozytywnie, a w jakich – negatywnie.

Słowa kluczowe: etnolingwistyka, język czeski, językowy obraz świata, konceptualizacja, konotacja, stereotyp, wartościowanie

Abstract

This article seeks to explain reasons for ambivalence in the evaluation of the notion *chytrost*, which is understood in Czech primarily as a value, and secondarily as an anti-value. For this purpose, the methods of Lublin ethnolinguistics were used to recreate a stereotype of the notion *chytrost* in the modern Czech language. In the first part of the article, the stereotype is reconstructed based on systemic data that allow one to determine

the semantic content of the lexeme, and in the second part – on the basis of textual data providing information on evaluation. The third part presents the semantic evolution of the lexemes *chytrost* and *chytrý* from the Old Czech period to the present day. It shows which elements of the old understanding of the concept have been preserved in the stereotype, contributing to its negative evaluation. The conclusion includes a short cognitive definition of the concept *chytrost*, which – in contrast with the taxonomic definitions from Czech dictionaries – enables us to distinguish *chytrost* from other Czech lexemes relating to the mental sphere (e.g. *moudrost*). The distinction between *chytrost* as a mental trait and as a character trait allows one also to determine in which contexts *chytrost* is evaluated positively, and in which – negatively.

Keywords: ethnolinguistics, Czech language, linguistic worldview, conceptualization, connotation, stereotype, values

Wprowadzenie

We współczesnej czeszczyźnie leksem *chytrost* odnosi się do pojęcia, które wykazuje cechy pewnej aksjologicznej ambiwalencji – zasadniczo jest wartościowane w sposób wyraźnie pozytywny, ale zarazem zachowuje ślady wartościowania negatywnego, nieznajdującego jednak odzwierciedlenia w definicjach taksonomicznych proponowanych przez słowniki języka czeskiego. Warto więc przyjrzeć się bliżej temu leksemowi, wykorzystując aparat badawczy lubelskiej etnolingwistyki, podsumowany w *Definiowaniu i profilowaniu pojęć w (etno)lingwistyce* Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej (2020). Niniejszy artykuł stawia sobie za cel, by w oparciu o dane systemowe (zaczepnięte ze słowników) i tekstowe (tj. teksty beletrystyczne, publicystyczne i inne, zebrane przy użyciu Czeskiego Korpusu Narodowego)¹ odtworzyć stereotyp *chytrosti* we współczesnej czeszczyźnie i odpowiedzieć na pytanie, czym tak naprawdę jest ona obecnie – wartością czy antywartością? Następnie artykuł próbuje dociec przyczyn ambiwalencji w wartościowaniu tego pojęcia, w czym niewątpliwie przydatna okazuje się perspektywa diachroniczna.

¹ Chodzi więc o dane systemowe i tekstowe w ujęciu lubelskiej etnolingwistyki, rozumiane jako elementy triady S-A-T (zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 180–184, 189–190). W analizie nie uwzględniono danych ankietowych.

1. *Chytrost* w świetle współczesnych danych systemowych²

W *Slovníku spisovného jazyka českého* (Havránek 1960–1971, dalej SSJČ), leksem *chytrost* jest definiowany następująco:

1. 'vlastnost toho, kdo je chytrý (op. hloupost)';
2. řidč. 'chytrý čin (op. hloupost)'³.

Rzeczownik ten jest derywowany od przymiotnika *chytrý*, który SSJČ – bardzo podobnie jak *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (Filipec, Daneš, Machač, Mejstřík 2018: 111, dalej SSČ) – definiuje jako:

1. 'rozumově vyspělý; bystrý, důvtipný, rozumný (op. hloupý)';
2. 'svědčící o chytrosti; chytře provedený'.

Na podstawie powyższych cytatów można stwierdzić, że cechą definicyjną⁴ *chytrosti* jest *rozumová vyspělost*, tj. 'sprawność umysłu'⁵. Potwierdza to też *Slovník českých synonym a antonym* (Lingea), który dwóm podstawowym znaczeniom leksemu *chytrý* przyporządkowuje synonimy odnoszące się do 'inteligencji', 'łatwości pojmowania', 'mądrości', por.:

1. inteligentní (žák), chápavý, bystrý, vnímavý, rozumný;
2. moudrý (rozhodnutí), promyšlený, rozumný, (expr.) mazaný (kousek).

Z kolei jako jego antonimy wskazane zostały leksemu będące ekwiwalentami polskich przymiotników *głupi*, *tępy* czy *ograniczony*:

1. hloupý (žák), tupý, (expr.) blbý, natvrdlý, zanedbný;
2. hloupý (čin), pošetilý, neprozřetelný, (expr.) blbý, stupidní.

W świetle powyższych definicji leksem *chytrý* należałoby więc przetłumaczyć na język polski za pomocą przymiotnika *inteligentny* lub *mądry* – natomiast ekwiwalentem polskiego leksemu *chytry* w znaczeniu 'przebiegły, podstępny' jest w języku czeskim ujemnie nacechowany leksem *vychytralý*. Warto tu zauważyć, że leksemu *vychytralý*, *vychytralec* (jak również *vychytralec*) należą do liczego grona derywatów przymiotnika *chytrý* odnoszących

² W tym miejscu pomijam etymologię leksemu *chytrý* – zostanie ona omówiona w podrozdziale 3.

³ Cytaty ze źródeł czeskich przytaczane są w oryginale, ale każdorazowo zostały one opatrzone komentarzem, który przybliża krótko ich treść w języku polskim.

⁴ W całym artykule jako *cechy definicyjne* określane są cechy podstawowe, stanowiące jądro znaczenia, natomiast *cechy konotacyjne* rozumiane są tak jak w tzw. ujęciu leksykograficzno-lingwistycznym, czyli jako cechy „asocjacyjne”, ujawniające się w zależności od kontekstu (Bogdanowicz 2013: 10–11).

⁵ Ograniczam się tu do *chytrosti* rozumianej jako cecha istot obdarzonych zdolnością myślenia. Ze względu na objętość artykułu nie będę dokładniej analizować przykładów użycia leksemów *chytrost* i *chytrý* w odniesieniu do przedmiotów (*chytrý telefon* 'smartfon', *chytré hodinky* 'smartwatch' itd.).

się do ‘przebiegłości’, a nie samej tylko ‘inteligencji’; przykładem niech będą *chytrák* ‘cwaniak, spryciarz’, *chytrácký* ‘przebiegły, cwaniacki’, *chytráctví* ‘przebiegłość, cwaniactwo’; *chytristika* ‘przebiegłość, wyrachowanie, cwaniactwo’; *přechytračit* ‘przechytrzyć’; *zchytralý* ‘przebiegły, sprytny, szczwany’, *zchytralec* ‘cwaniak’ (por. SSJČ, SSČ, *Internetová jazyková příručka*, Siatkowski, Basaj 1991: 184, 1016), a w języku nieliterackim (Hugo 2006: 164) – *chytrolín* ‘cwaniak’. Można więc przypuszczać, że za sprawą wspólnego tematu *chytr-* w świadomości użytkowników języka czeskiego istnieje wyraźny związek ‘inteligencji, mądrości’ (jako cech umysłu) z ‘przebiegłością, podstępnością’ (jako cechami charakteru).

Aby zweryfikować tę hipotezę, analizie poddano frazeologizmy zawierające leksem *chytrý*, zaczerpnięte z tomu I *Slovníka české frazeologie a idiomatiky – Přirovnání* (Čermák, Hronek, Machač 2009a: 33, 70–71, 194, 247, 281, 336, 416), zawierającego porównania frazeologiczne. Definicje przytoczone w słowniku mówią wiele o cechach konotacyjnych pojęcia *chytrost* – w większości z nich obecny jest bowiem komponent ‘przebiegłości, podstępności’ lub ‘dążenia do własnej korzyści’, a nie tylko – jak można by się spodziewać na podstawie definicji z SSJČ i SSČ – ‘sprawności umysłu’:

být chytrý / mazaný jako advokát (kol; **nepřízn⁶, hanl**; obv. muž, zvl. vzhledem k předpokladu uspět ve složitém jednání n. k možnosti něco vyzískat **k svému prospěchu, často ne zcela poctivě**): být **chytrý až vychytralý**, umět každou okolnost využít **ve svůj prospěch**, umět každého přesvědčit, zvl. obratnou argumentací

být chytrý / mazaný jako čert / po čertech chytrý (kol; **nepřízn – hanl** [...]): jednat velmi chytře, ale obv. **ve svůj prospěch**, nedat se obelstít; být zkušený a znát všechny záludnosti, být **vychytralý**

být chytrý / mazaný / lstivý jako liška/lišák (kol; **nepřízn, hanl** [...]): být **vychytralý ve svůj vlastní prospěch** a chovat se, postupovat **úskočně, lstivě** a nenápadně; být velmi zkušený a umět druhého šikovně obelstít, porazit, zničit.

Jak widać, w definiensie wszystkich przytoczonych wyżej frazeologizmów pojawia się leksem *vychytralý* ‘przebiegły, chytry’, w dodatku w połączeniu ze sformułowaniem *ve svůj prospěch* ‘w celu osiągnięcia własnej korzyści’. Przekłada się to na ich wyraźnie ujemne nacechowanie, o którym świadczą w szczególności kwalifikatory *nepřízn* i *hanl* ‘pejor.’. Zresztą nawet porównania do małpy, które w czeszczyźnie wyrażają zwykle uznanie dla czyjejś inteligencji (zob. też podrozdział 2), nie są całkiem wolne od negatywnych skojarzeń z cechami takimi jak *prohnanost* ‘przebiegłość’ czy *lstivost* ‘podstępność’, por.:

⁶ Wszystkie wyróżnienia tekstu pochodzą od autorki pracy.

být chytrý jako opice (kol; **přízn i nepřízn**; obv. člověk, který dovede rychle myslet, ví si rady v nebezpečné n. neobvyklé situaci a je těžké ho oklamat): být velmi chytrý, bystrý, vynalézavý, důvtipný, popř. **prohnaný, lstivý**.

Również na przykładzie frazeologizmu *být chytrý jako žid* – któremu jako jedynemu z porównań nie przypisano nacechowania pejoratywnego – można zaobserwować pewną dychotomię w rozumieniu *chytrosti*: wprawdzie w definicji słownikowej uwidacznia się silnie, że cecha ta ma dla człowieka istotne, pozytywne znaczenie w codziennym życiu (pozwala odnaleźć się w każdej sytuacji), lecz z drugiej strony ponownie wychodzi na jaw, że postrzega się ją głównie przez pryzmat dbałości o własny interes (czes. *úhoda* ‘korzyść’), niejednokrotnie wiążącej się z użyciem wątpliwych moralnie metod (takich jak *úskok* ‘podstęp, fortel’), por.:

být chytrý / mazaný jako žid (kol; expr; člověk v jednání, smlouvání, při obchodu ap.): vždy umět chytře, popř. nenápadně využít situace **ve svůj prospěch** a získat tak (obratným manévrováním, **úskokem** ap.) pro sebe **výhodu**, přednost, prospěch psychologický n. finanční.

Wydaje się, że zwłaszcza w przypadku porównań do policjanta czy żandarma na plan pierwszy wysuwa się przede wszystkim własna korzyść, natomiast sama ‘inteligencja’ traktowana jest dość ironicznie, z przymrużeniem oka:

být chytrý jako četník/policajt (kol; **nepřízn**, někdy **žert – iron** [...] z hlediska možnosti n. **dosažení vlastního prospěchu**, často přes překážky, zákaz ap.): být neobyčejně vynalézavý, důvtipný a dokázat chytře, popř. vtípně něco rozřešit, najít, získat.

A więc mimo że we wszystkich porównaniach frazeologicznych pojawiają się odwołania do inteligencji, pomysłowości i sprytu, *chytrost* jawi się jako cecha, w postrzeganiu której pozytywne wartościowanie ‘sprawności umysłu pozwalającej osiągnąć pewne korzyści’ niejednokrotnie ustępuje miejsca negatywnej ocenie towarzyszącej jej ‘przebiegłości’ i ‘dbałości o własny interes’, łatwości w sięganiu po metody przynoszące szkodę drugiemu człowiekowi.

Tę ambiwalencję dostrzec można też wśród frazeologizmów z kategorii *výrazy neslovesné*, tj. wyrażenia (Čermák, Hronek, Machač 2009b: 60, 96, 119), takich jak: *chytrá hlava, ďábelská chytrost i ďábelsky chytře*. Tu również *chytrost* bywa rozumiana nie tylko jako *schopnost, nadání* ‘zdolność, talent’, ale także jako *vychytralost* czy *záludnost* ‘podstępność’. Ponadto ponownie cecha ta przypisywana jest diabłu (tak jak wcześniej we frazeologizmach *být chytrý jako čert / po čertech chytrý*).

Natomiast frazeologizmy z kategorii *výrazy slovesné*, obejmującej zwroty i frazy (Čermák, Hronek, Machač 2009c: 247), jak również *výrazy větné*

(Čermák 2009: 333–334, 805)⁷ nie wskazują na żadne związki *chytrosti* z ‘przebiegłością’. Zarówno w przypadku pierwszej (*nejíst chytrost velkou lžící, hrát si na chytrého / dělat chytrého, nebýt z něčeho moc chytrý*), jak i drugiej grupy (*chytrost nejsou žádný čáry; na chytrého mrkni, hloupého trkni / chytrému napověz, hloupého kopni / trkni / dolož; když seš tak chytrej; ty seš ňákej chytrej; nejsem z toho chytrej; ty chytrej; chytřejší ustoupí; silou proti chytrosti nic nesvedeš*) można mówić wyłącznie o odniesieniach do ‘sprawności umysłu’.

Interesujących informacji na temat rozumienia *chytrosti* we współczesnej czeszczyźnie dostarcza *Tezaurus jazyka českého* (Klégr 2007). Leksem *chytrost* pojawia się w nim w obrębie dwóch klas: IV, związanej z **umysłem i intelektem** (*Intelekt: užívání mysli*), oraz V, odnoszącej się do **woli** (*Volní oblast: uplatnění vůle*). W ramach klasy IV *chytrost* przywołana została w hasłach *Intelekt* (kategoria *bystrost*), *Rozlišování* ‘rozróżnianie, dyferencjacja’ (kat. *všímavost* ‘spozstrzegawczość, uważność’) i *Moudrost* (kat. *bystrost*); w klasie V natomiast *chytrost* odnotowana została w hasle *Rafinovanost* (kat. *rafinovanost*). Potwierdza to, że cechą definicyjną pojęcia *chytrost* jest ‘sprawność umysłu’. W przypadku leksemu *chytrý* sytuacja wygląda podobnie – pojawia się on przede wszystkim w klasie IV, w hasłach *Intelekt* (kat. *intelligentní*), *Rozum* (kat. *rozumný*), *Rozlišování* (kat. *všímavý*) i *Moudrost* (kat. *bystrý*). *Tezaurus* dostarcza jednak kolejnego dowodu na to, że istnieje wyraźny związek *chytrosti* z ‘przebiegłością’ – świadczy o tym fakt, że leksem *chytrý* został przyporządkowany również do kategorii *prohnaný* ‘przebiegły’ w hasle *Rafinovanost* (klasa V).

Na podstawie różnego typu danych systemowych można więc stwierdzić, że definicje taksonomiczne proponowane przez dwa podstawowe słowniki współczesnego języka czeskiego (cytowane na początku pracy SSJČ i SSČ) nie oddają w pełni treści znaczeniowej leksemów *chytrost* i *chytrý*. Dużo lepiej odzwierciedla ją chociażby *Slovník českých synonym* (Pala, Všianský 2001: 94), w którym – oprócz synonimów wymienionych również w słowniku Lingei – jako synonimy leksemu *chytrost* wskazane zostały też m.in. leksemy *vychytralost* i *lstivost*. Podobnie sytuacja przedstawia się w czesko-polskim słowniku Janusza Siatkowskiego i Mieczysława Basaja (1991: 184–185): leksem *chytrost* zdefiniowany został tu jako ‘mądrość, rozsądek, (*lišky*) przebiegłość’, natomiast jako znaczenia leksemu *chytrý* podano: 1. (*žák*) ‘mądry, rozumny, rozsądny, bystry, sprytny, cwany’ 2. (*liška, manévr*) ‘chytry, przebiegły’. Niemniej jednak na gruncie czeskim jedynym współczesnym

⁷ Do kategorii tej, niemającej odpowiednika w języku polskim, zaliczane są poza frazami również niektóre przysłowia.

słownikiem ogólnym, który trafnie oddaje treść znaczeniową leksemów *chytrý* i *chytrost*, pozostaje nieco zapomniany słownik Františka Trávníčka (1952: 585), w którym definicja leksemu *chytrý* uwzględnia etymologię, cechy definicyjne i konotacyjne, a więc zawiera pewne elementy definicji kognitywnej, por.:

chytrý [-tře; -trost], původ. = rychlý (dosud nářeč.), dnes zprav. přenes. = rychlý rozumově, přirozeně bystrý, důvtipný, někdy s **odstínem obmyslnosti, lstivosti**.

Pozostaje tylko żalować, że autorzy późniejszych definicji nie podążyli tym śladem.

2. *Chytrost* w świetle współczesnych danych tekstowych

O ile dane systemowe pozwoliły nam ustalić treść znaczeniową leksemu *chytrost*, o tyle dane tekstowe powinny nie tylko uzupełnić nasze ustalenia w tym zakresie, ale przede wszystkim dać odpowiedź na pytanie o współczesne wartościowanie pojęcia. Liczne przykłady z Czeskiego Korpusu Narodowego (Křen et al. 2017) potwierdzają, że *chytrost* – zarówno w tekstach publicystycznych, jak i beletrystycznych – jest traktowana przez użytkowników języka czeskiego jako wartość, cecha wyraźnie pozytywna, por.:

Žáci nás nutí sledovat nejnovější trendy a na prvních příčkách žebříčku **hodnot** si staví chytrost a sebevědomí („Lidové noviny”, 1.09.2004).

Občané však mají právo žádat po hlavě státu **maximum**: pravdomluvnost i chytrost, vznešenost i obratnost, hloubku i srozumitelnost („Mladá fronta DNES”, 21.01.1998).

Já za svůj **největší životní úspěch** považuji to, že mám zdravou, chytrou, pěknou osmnáctiletou dceru (M. Viewegh, *Výchova dívek v Čechách*, 1994).

Soňa je **úžasná**: chytrá, něžná, oddaná, pilná, svědomitá, poslušná i povzbuzující, krásná a láskyplná... (V. Páral, *Profesionální žena*, 1988).

Chytrost stanowi też część czeskiego pozytywnego autostereotypu, podle którego inteligencja, spryt i dowcip urastają do rangi cech narodowych, jak choćby w poniższym cytacie:

Je to tak, že Cimrmanův **génius** našel **vzácnou** rezonanci v chytrosti, mazanosti, vtipu českého člověka („Týden”, č. 44/1997).

Zarazem jednak właśnie przy próbach definiowania „czeskiej mentalności” najwyraźniej uwidacznia się fakt, że w rozumieniu użytkowników języka *chytrost* to nie tylko pozytywnie wartościowana cecha umysłu, ale również

cecha charakteru, której nie dzieli zbyt wiele od ujemnie nacechowanej *vychytralosti*, por.:

Nicméně – co české mentalitě říkáte? Pokud tím máte na mysli obraz, který sami o sobě vytváříme, ten obraz jakési **chytrosti, až vychytralosti**, fakt, že když vidíme překážku, přemýšlíme ne o tom, jak ji odstranit, ale jak se jí vyhnout, tak tento obraz vychází z našeho historického vývoje („Reflex”, č. 32/1997).

Choć, jak widać, użytkownicy języka są świadomi różnicy między tymi pojęciami, w korpusie można też natrafić na cytaty, w których przymiotniki *chytrý* i *vychytralý* są traktowane niemal synonimicznie:

Pak se ovšem nesmíme divit, že o našich osudech a následně financích rozhoduje skupina **chytrých (vychytralých)** lidí, které právě těch 75 % populace moc nezajímá („T+T Technika a trh”, č. 8/2010).

Takie przykłady można odnaleźć głównie w gazetach i czasopismach, ale nie tylko (zob. 3. część artykułu, w której ponownie przywołane zostały dane tekstowe). Można więc przypuszczać, że *chytrost* zachowała do dziś pewne ślady dawnego wartościowania negatywnego, które – jak zobaczymy w następnym podrozdziale – towarzyszyło jej przez wieki: od okresu staro-czeskiego aż po wiek XX. Warto tu jednak zauważyć, że ta negatywna ocena *chytrosti* ujawnia się głównie w kontekstach związanych z istotami, których działania rozpatrywane są w kategoriach moralnych; może więc odnosić się do ludzi, istot nadprzyrodzonych (takich jak diabeł) – ale z zasady raczej nie do zwierząt. W ich przypadku *chytrost* rozumiana jest przede wszystkim jako cecha wyraźnie pozytywna (tj. ‘inteligencja, pojętność’), jak chociażby w poniższym przykładzie:

„Jsem šťastná, že mám tak chytrou kočku,“ pochvaluje si žena („Týdeník Květy”, č. 10/2013).

Prawdopodobnie z tego względu pojawiające się w Czeskim Korpusie Narodowym porównania „*chytrý jako* + nazwa zwierzęcia” mają w większości wydźwięk pozytywny lub neutralny. Chodzi tu przede wszystkim o sfrageologizowane porównania do małpy i stada małp (*chytrý jako opice* lub *stádo opic*), jak również o rzadkie, nieodnotowane w słowniku frazeologicznym porównania do innych zwierząt, np. kota czy świni (*chytrý jako kočka / prase*)⁸. Wydają się one szczególnie interesujące pod względem konfrontacji czesko-polskiej – w końcu w języku polskim trudno byłoby uznać małpę czy świnię za wzorzec inteligencji *par excellence*. Co ciekawe, nie brakuje też przykładów,

⁸ W korpusie nie pojawiają się natomiast porównania do wydry czy myszy, odnotowane przez Jaroslava Zaorálka (1963: 655).

w których pozytywne nacechowanie ma również porównanie do lisa, choć stoi to w wyraźnej sprzeczności z cytowanymi wcześniej informacjami ze słownika frazeologicznego, gdzie przy haśle *být chytrý jako liška* pojawiały się wyłącznie kwalifikatory *nepřízn* i *hanl*.

Sam lis dobrze oddaje zresztą ambiwalencję kryjącą się pod pojęciem *chytrosti*, a zaobserwować można to w szczególności wtedy, gdy pojawia się jako istota spersonifikowana. Za przykład posłużyć może tu lisica będąca główną bohaterką licznych i często przywoływanych w korpusie adaptacji książki Josefa Lady *O chytré kmotře lišce*, w tym popularnej adaptacji telewizyjnej z 1983 r. (reż. E. Hofman). Z jednej strony tytułowa *chytrá kmotra liška* przedstawiana jest w animowanym serialu Hofmana głównie przez pryzmat swej wyjątkowej inteligencji, dzięki której opanowuje m.in. umiejętność porozumiewania się z ludźmi oraz pisanie i czytanie. Z drugiej strony jednak bohaterka początkowo wykorzystuje tę inteligencję do dość niecných celów: kradnie „zaczarowany” stoliczek, podszywa się pod myśliwego, by zamówić dla siebie szynkę, a wreszcie kradnie szynkę ze sklepu rzeźnika (pozostawiając właścicielowi dość szyderczą w tonie wiadomość). Mimo to jej zachowanie nie zostaje potępione, co pokazuje specyfikę postrzegania *chytrosti* zwierzęcej, do której stosuje się odmienne kryteria niż do *chytrosti* ludzkiej. A więc dopóki *kmotra liška* nie jest podmiotem działań etycznych i przypomina człowieka tylko pod względem zdolności intelektualnych, ocena moralna jest nieobecna; pojawia się ona dopiero w momencie pełnego przejścia lisicy ze świata zwierzęcego w świat ludzki, gdy bohaterka przestaje myśleć wyłącznie o przetrwaniu i zdobyciu pożywienia, a zaczyna postrzegać swoje zachowanie w kategoriach dobra i zła (postanawia wynagrodzić rzeźnikowi poniesione przez niego straty itd.). Wtedy jej *chytrost* – by zachować pozytywne wartościowanie – traci elementy ‘podstępności’ i pozostaje samą tylko ‘sprawnością umysłu’. Znaczący wydaje się tu fragment audycji radiowej chwalać szlachetny czyn lisicy, która postanawia zwrócić rzeźnikowi zgubiony przez niego portfel (choć – dodajmy – nie całkiem bezinteresownie, bo w zamian za znaleźne w postaci pięciu szynek): *Jde nejen o mimořádný, vzácný případ liščí chytrosti a také o neobyčejnou zvířecí poctivost, která může být vzorem i lidem*. Cecha umysłu – *chytrost* – reprezentuje tu inny poziom niż cecha charakteru, jaką jest *poctivost* (‘uczciwość’), a więc jedna nie wyklucza drugiej; natomiast *chytrost* jako cechę charakteru trudno byłoby pogodzić z ‘uczciwością’. Ewolucję pojęcia *chytrost* w kontekście przemiany bohaterki można przedstawić w postaci schematu:

CHYTROST jako cecha zwierzęcia spersonifikowanego – lisa	
Początkowo: zwierzę częściowo spersonifikowane, o inteligencji zbliżonej do ludzkiej	Następnie: zwierzę w pełni spersonifikowane, podmiot działań etycznych, zwierzę-człowiek ^a
<i>Chytrrost</i> jako cecha umysłu: inteligencja (wartościowanie dodatnie) <i>Chytrrost</i> jako cecha charakteru: podstępność (brak wartościowania, ponieważ chodzi o zwierzę)	<i>Chytrrost</i> jako cecha umysłu: inteligencja (wartościowanie dodatnie) Zanik <i>chytrrosti</i> jako cechy charakteru – podstępności (bo pociągałaby za sobą ujemne wartościowanie)

^a W serialu proces nabierania cech ludzkich przez bohaterkę obrazuje wymownie fakt jej przeprowadzki z nory do leśniczówki oraz fizycznego upodobnienia do człowieka za sprawą stroju.

Poczyniwszy tych kilka uwag na temat specyficznego rozumienia *chytrrosti* w odniesieniu do zwierząt, a zwłaszcza lisa, możemy zakończyć rekonstrukcję stereotypu we współczesnej czeszczyźnie. Aby jednak odpowiedzieć na pytanie o przyczyny ambiwalencji kryjącej się za analizowanym pojęciem, musimy przyjrzeć się, jak zmieniała się w czasie treść znaczeniowa leksemów *chytrrost* i *chytrý*, a wraz nią – postrzeganie *chytrrosti* w kategoriach wartości/antywartości.

3. *Chytrrost* w ujęciu diachronicznym

Przymiotnik *chytrý* – tak jak i polski *chytry* – pochodzi zdaniem Jiříego Rejzka (2001: 239) od psł. **chytrǫ* ‘szybki’, związanego z psł. czasownikiem **chytati* ‘wykonywać szybki ruch’ z przyrostkiem *-rǫ*⁹. Pierwotne znaczenie przymiotnika **chytrǫ* zachowane jest do dziś w językach: chorwackim, serbskim, słoweńskim i słowackim – warto tu jednak zauważyć, że słowackie słowniki (np. Kačala, Pisárčiková, Považaj 2003) odnotowują też inne znaczenia leksemu *chytrý*, identyczne jak w języku czeskim, tj. ‘dóvtipný, bystrý’ (‘pomysłowy, bystry’), a u Lubora Králíka (2015: 226) również ‘pre-fíkaný’ (‘chytry, przebiegły’). W innych językach słowiańskich (białoruskim, bułgarskim, polskim, rosyjskim, ukraińskim) wśród znaczeń przymiotników będących kontynuantami psł. **chytrǫ* pojawia się zawsze: ‘przebiegły, podstępny’, ale towarzyszą mu też inne znaczenia: niekiedy specyficzne dla danego języka, np. pol. ‘skąpy’ (Żmigrodzki 2007–: online), jednak niejednokrotnie podobne jak w języku czeskim: np. w rosyjskim i białoruskim ‘zręczny, sprytny, pomysłowy, przemyślny’ (Mirowicz, Dulewicz, Grek-Pabis,

⁹ Hipotezę Rejzka wspiera też Wiesław Boryś (2005: 75). Natomiast zdaniem Václava Machka (1971: 212) przyrostek *-rǫ* był nieproduktywny i nie łączył się z tematami czasownikowymi, zatem o związku przymiotnika *chytrý* z czasownikiem *chytati* nie może być mowy.

Maryniak 1970: 1384; Jasińska, Bartoszewicz 1996: 333), w ukraińskim i w bułgarskich dialektach ‘mądry’ (Âremenko, Slipuško 2006: 696; Sławski 1987: 1154). Co ciekawe, pod względem znaczeniowym najbliższy czeskiemu leksemowi *chytrý* jest macedoński итap, który np. w *Makedonsko-polskim i polsko-makedonskim rečniku* (Vidoeski, Pjanka, Topolinska 1990: 106) zdefiniowany został następująco:

1. ‘bystry, inteligentny’;
2. ‘obrotny, pomysłowy, domyślny’;
3. ‘przebiegły, chytry’.

Warto byłoby więc porównać ewolucję znaczeniową kontynuantów psł. **chytrъ* w obu językach, niemniej w tym miejscu wypada mi poprzestać wyłącznie na leksemie czeskim. Opisując jego etymologię, Rejzek – podobnie jak cytowany wcześniej Trávníček – wskazuje na związek ‘szybkości’ z ‘szybkością w myśleniu’, a co za tym idzie – ‘inteligencją’. Faktem jest, że w okresie staroczeskim (podobnie jak obecnie) *chytrost* oznaczała ‘bystrość, zdolność szybkiego kojarzenia faktów’, jednak – jak pokazuje rekonstruowana definicja ze słownika staroczeskiego (*Elektronický slovník staré češtiny*) – już wtedy zakres znaczenia leksemu był szerszy i obejmował też dzisiejszą *vychytralost* (‘przebiegłość, podstępność’):

1. **chytrost**, důvtip, schopnost bystře myslet; (v praktické činnosti) dovednost, obratnost; „kúzedlná chytrost“ = kouzelnický trik;
2. **chytrost** (daná vzděláním), učinnost;
3. **vychytralost**, **mrvně nenáležitá chytrost**, chytráctví; (dábelská, nepřítel apod.) obmyslnost, lstivost; „pod chytrostí“ = vychytrale, obmyslně;
4. zvl. v pl. chytrě (**obmyslně**) nastrojený čin, **chytráctví**, **chytrácký kousek**, **lest**.

O ile dwa pierwsze znaczenia mają wydźwięk wyraźnie pozytywny, o tyle dwa następne wskazują, że *chytrost* mogła być w okresie staroczeskim postrzegana nie tylko jako wartość, ale także – a może nawet przede wszystkim, podobnie jak w staropolszczyźnie (por. Urbańczyk 1953–1955) – jako antywartość. Liczne cytaty z korpusu tekstów staroczeskich (*Vokabulář webový*) potwierdzają, że *chytrost* kojarzono ze skłonnością do stosowania wątpliwych moralnie metod (takich jak podstęp) i jako taką przeciwstawiano „prawdziwej” mądrości (reprezentowanej przez stczes. leksem *múdrost*), rozumianej jako zdolność wykorzystywania rozumu do słusznych z punktu widzenia chrześcijańskiej etyki celów:

Jsú pak nejedni, ješto svój smysl a rozom v **chytrost** a v **lest** obracují, vším snaženstvím stojec po tom, kterak by sobě zdejší cti i rozkoši aneb sbožie mnoho dobyli, aneb z své **múdrosti**, ješto oni mnějí, by jich vlastnie byla, aneb tú **lstí** aneb **chytrostí**, jíž oni **múdrost** rieakají [...] (Štítný ze Štítného, štítenký sborník klementinský, 1376).

Tak rozumiana *chytrrost* stała w opozycji do najwyższych chrześcijańskich wartości – prawdy i Boga:

Jsút také množí darováni od boha velikým smyslem. Kdyby k dobrému to obrátili, mohli by mieti pravú **múdrost**; ale tu svú vtípnost v **lest** a v **chytrrost** obracují proti bohu a proti pravdě (Štítný ze Štítného 1376).

Wydźwięk ten wzmacniało częste określanie *chytrosti* mianem diabelskiej¹⁰:

[lidé v Tesymuru] činie **chytrrost diábelskú**, že se povětríe zatmí neb zamračí faciunt arte daemonum (*Životy svatých otců poustevníků*, XV w.).

Takie negatywne konotacje *chytrosti* nie przeminęły wraz z końcem średniowiecza, a wręcz przeciwnie – utrzymywały się przez cały okres średniowiecza, co potwierdzają liczne cytaty z Czeskiego Korpusu Narodowego (Kučera, Řehořková, Stluka 2015). Bardzo wymowny jest tu fragment *Labyrintu světa* Jana Amosa Komenskiego, w którym Salomon demaskuje ukryte pod maską cnót przywary i grzechy – doradczynię królowej świata, fałszywej *Moudrosti*. Jednym ze skrywających swoje prawdziwe oblicze grzechów okazuje się właśnie *Chytrrost*, przybierająca pozory *Opatrnosti* ('roztropności, przezorności'¹¹):

Vidím, že na místě Spravedlnosti Nespravedlnost panuje a na místě Svatosti Ohavnost; Bedlivost vaše jest Podhlídavost; **Opatrnost vaše Chytrrost**; Přívětivost vaše Pochlebenství; Pravda vaše Tvárnost jen etc. (J.A. Komenský, *Labyrint světa a ráj srdce*, 1662).

Co ciekawe, rozumienie *chytrosti* w kategoriach antywartości okazało się na tyle silne i trwałe, że w najważniejszym XIX-wiecznym słowniku czeskim, czyli *Slovníku česko-německim* Josefa Jungmanna (1835–1839: 846), *chytrrost* (w znaczeniu 2.) zdefiniowana została głównie przez pryzmat negatywnej oceny moralnej, por.:

1. rychlost, spěšnost
2. důvtip **na zlé druhým**, podvod (w tym znaczeniu *chytrrost* przywołana została też w definiensie hasła *wychytralost*).

Kształt definicji może wynikać z faktu, że Jungmann, próbując wzbogacić czeski zasób leksykalny, przy pracy nad słownikiem czerpał obficie materiał nie tylko z zabytków języka czeskiego (gdzie, jak widzieliśmy, *chytrrost* ma często negatywne konotacje), lecz także z leksyki innych języków słowiań-

¹⁰ Por. omawiane wyżej frazeologizmy takie jak np. *chytrý jako čert czy dábelská chytrrost*.

¹¹ Chodzi tu o znaczenie z czasów Komenskiego, współcześnie *opatrnost* oznacza 'ostrożność'.

skich, w których leksemy pochodzące od psł. *chytrǫ oznaczają właśnie ‘szybkość’ lub ‘przebiegłość, podstępność’.

Jednak choć definicja Jungmanna (w nieznacznym zmienionym kształcie) stała się podstawą hasła zamieszczonego w tomie pierwszym innego XIX-wiecznego słownika, *Česko-německého slovníka* Františka Kotta, to już w tomie szóstym, zawierającym późniejsze dodatki, pojawiło się u Kotta (1878–1893: 457) znaczenie bliskie współczesnemu: *chytrost* = *důvtip*, bez wyraźnego nacechowania pejoratywnego. Również w *Příručním slovníku jazyka českého* (Hujer et al. 1935–1957, dalej PSJČ) leksemu *chytrý* nie łączy się już w ogóle z podstępem czy oszustwem (te konotacje przejął całkowicie przymiotnik *vychytralý*). Podkreślone wręcz zostało, że *chytrost* nie jest rozpatrywana w kategoriach moralnych: *chytrý* = *rozumově (bez zřetelů mravních) bystrý, utipný, rozumný (op. hloupý)*. Teksty z Czeskiego Korpusu Narodowego pokazują jednak, że w pierwszej połowie XX w., gdy trwały prace nad przygotowaniem PSJČ¹², *chytrost* w literaturze pięknej wciąż miała konotacje negatywne – świadczy o tym np. jej obecność w poniższym szeregu antywartości przeciwstawionych wartościom pozytywnym:

Zde vidíme jen zbabělost a její sestru chytrost, pak špinavost, podlost, faleš – v tvých očích vidím krásnou sílu, přímost, pravdivost, čistotu! (L. Klíma, *Velký román*, 1996)¹³.

Ówczesne pejoratywne nacechowanie *chytrosti* ujawniało się w szczególności w konfrontacji z pokrewnymi pod względem zakresu znaczeniowego leksemami *rozum* i *moudrost*:

A teď už vím, jaký je rozdíl v těch třech slovech. Chytrost je obyčejně **krutá, zlo-myslná** a **sobecká**; vyhledává na bližním jeho slabost a dovede ji využití **k svému zisku**; vede k úspěchu.

Rozum bývá krutý k člověku, ale je spravedlivý k účelům; hledá zisk obecný; najde-li na bližním slabost nebo zpodilost, hledí ji odstraniti poučením nebo kázní; vede k nápravě.

Moudrost nemůže být krutá, neboť je sama blahově a sympatie; nehledá už ani obecný zisk, neboť příliš miluje lidi, než aby mohla milovat nějaký další účel; najde-li slabost či ubohost bližního, odpouští jí a miluje ji; vede k harmonii (K. Čapek, *Menší prózy*, 1992)¹⁴.

¹² Materiał zaczęto gromadzić w roku 1911.

¹³ Książka wydana została po raz pierwszy w roku 1996, ale powstała w latach 1907–1914.

¹⁴ Książka została opublikowana w roku 1992, ale obejmuje m.in. wydane po raz pierwszy w roku 1932 *Apokryfy*, z których pochodzi powyższy cytat.

Ta wyrazna opozycja *chytrosti* i *moudrosti* zachowała się do dziś, przy czym oparta na wiedzy i doświadczeniu *moudrost* wciąż wartościowana jest wyżej od *chytrosti*. W poniższym fragmencie współczesnej czeskiej prozy obrazuje to wymownie przeciwstawienie drzewa – symbolu *moudrosti* – oraz lisa – tradycyjnego symbolu *vychytralosti*¹⁵ i *chytrosti*:

„Víte, kdo z nás je nejmoudřejší?“ „No přeče já,“ řekla s předstíranou skromností liška. „Ale ani já si teď nevím rady.“ „Ty přeče jsi **pouze chytrá**. Ale chytrost a moudrost..., to je pořádný rozdíl! Nejmoudřejší v celém lese je přeče náš starý Buk. Ten nám jistě poradí“ (V. Klimtová, *Bukvínkova kouzelná píšťalka*, 2006).

Inne próby wyjaśnienia różnicy między pojęciami *chytrost* i *moudrost* potwierdzają, że kojarzona z praktycznym celem i partykularnym interesem *chytrost* bywa w tego typu porównaniach traktowana niemal wymiennie z ujemnie nacechowanymi leksemami *vychytralost* i *vypočítavost* (‘wyrachowanie, interesowność’):

Moudrost je v podstatném smyslu manifestací sounáležitosti s věčným řádem věcí, je to vřazenost do tohoto řádu. **Chytrost nebo vychytralost, vypočítavost** je připraveností jednat prakticky tak, abych z toho měl **co největší prospěch**. Je to obratnost v **dosahování parciálních cílů**, spojená s opatrností (I. Mucha, *Symboly v jednání*, 2000).

Widać więc wyraźną granicę, która dzieli *moudrost* – jako pojęcie odnoszące się przede wszystkim do przymiotów umysłu – od znajdującej się na styku umysłu i charakteru, ambiwalentnie wartościowanej *chytrosti*.

Wnioski

Podsumowując, można stwierdzić, że *chytrost* we współczesnym języku czeskim to ‘sprawność umysłu pozwalająca odnaleźć się w sytuacji i osiągnąć korzyść’. Struktura kognitywna pojęcia obejmuje fasety¹⁶ takie jak: kategoria nadrzędna (*cecha umysłu i charakteru*), podmiot (prymarnie *istota obdarzona zdolnością myślenia*, wtórnie też *przedmiot*), funkcja (*odnalezienie się w sytuacji*) i cel (*osiągnięcie korzyści*). Wypełnienie dwóch ostatnich faset pozwala wyraźnie odróżnić *chytrost* od leksemów o podobnym zakresie znaczeniowym, takich jak *inteligence*, *rozum*, a w szczególności *moudrost*¹⁷.

¹⁵ Por. hasło *liška* w SSJČ i SSČ.

¹⁶ Taki rodzaj organizacji opisu struktury kognitywnej zaproponowany został przez Annę Wierzbicką (1985).

¹⁷ I prawdopodobnie decyduje też o tym, że w odniesieniu do przedmiotów z kategorii *smart* wykorzystywany jest właśnie przymiotnik *chytrý*, a nie *moudrý* – w końcu *chytré telefony* (czy też *chytrfony* – zob. *Čeština 2.0*), *chytré hodinky* i *chytré televizory* (*chytrvizory*) mają ułatwiać codzienne życie, a nie dostarczać życiowych prawd.

Ma to istotne znaczenie dla tłumaczenia leksemu *chytrost* na języki, w których granice między pojęciami odnoszącymi się do analizowanego wycinka sfery psychicznej przebiegają inaczej niż w czeszczyźnie (por. pol. *chytrość* – *spryt* – *inteligencja* – *mądrość* vs. czes. *vychytralost* – *chytrost* – *moudrost*). W świetle przedstawionej w niniejszym artykule analizy wydaje się np., że część ekwiwalentów podanych w słowniku Siatkowskiego i Basaja, w którym *chytrost* zdefiniowano jako ‘mądrość, rozsądek, (*lišky*) przebiegłość’, nie jest zbyt adekwatna: w odniesieniu do człowieka *mądrość* i *rozsądek* należałoby raczej zastąpić leksemami określającymi cechy związane z szybkością myślenia i łatwością pojmowania (takimi jak np. *inteligencja*, *blýskotliivost*) oraz umiejętnością osiągnięcia dla siebie korzyści (np. *spryt*), pozostawiając *mądrość* jako odpowiednik głównie w odniesieniu do zwierzęcia (mądry pies = pojętny). Choć ekwiwalenty leksemu *chytrý* zostały dobrane w słowniku bardziej trafnie, nie ulega wątpliwości, że tłumaczenie obu leksemów na język polski stanowi każdorazowo pewne wyzwanie i wymaga szczególnie uwzględnienia roli kontekstu, który pozwala zrozumieć, czy w danym przypadku *chytrost* rozumiana jest jako wartość czy też (rzadziej) jako antywartość.

Pojęcie *chytrosti* nosi bowiem ślady wyraźnej ambiwalencji aksjologicznej. Z uwagi na swą cechę definicyjną (‘sprawność umysłu’) zasadniczo jest wartościowane w sposób pozytywny, ale zarazem zachowuje wyraźne ślady wcześniejszego wartościowania negatywnego, związanego z cechami konotacyjnymi (‘przebiegłością, podstępnością, interesownością’). Wynika to przede wszystkim z przynależności *chytrosti* do dwóch sfer: w pierwszym rzędzie – umysłowej, a w drugim – wolicjonalnej (co odnotowuje cytowany wcześniej *Tezaurus jazyka českého*). W ocenie *chytrosti* jako **cechy umysłu** obecne jest wyłącznie wartościowanie pozytywne, gdy zaś postrzegana jest ona jako **cecha charakteru**, a więc w kategoriach moralnych, do głosu dochodzi również wartościowanie negatywne. Przekłada się to też na pewną różnicę w użyciu leksemu w stosunku do istot ludzkich i zwierzęcych. W odniesieniu do ludzi *chytrost* może być uznawana zarówno za zaletę, jak i wadę, natomiast w przypadku zwierząt przeważa ocena pozytywna. Wszystkie te dychotomie świadczą o niewątpliwie nietypowym statusie leksemu *chytrost* wśród innych nazw wartości w języku czeskim.

Skróty słowników

- PSJČ – Hujer O. et al. (red.) (1935–1957): *Příruční slovník jazyka českého*, <<https://bara.ujc.cas.cz/psjc>>, dostup: 01.12.2021.
- SSČ – Filipec J., Daneš F., Machač J., Mejstřík V. (red.) (2018): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha.
- SSJČ – Havránek B. (red.) (1960–1971): *Slovník spisovného jazyka českého*, <<http://ssjc.ujc.cas.cz>>, dostup: 01.12.2021.

Literatura

- Âremenko V., Slipuško O. (2006): *Novij tumačnij slovník ukraïn'skoï movi*. Kiiv.
- Bogdanowicz E. (2013): *O pojęciu konotacji w lingwistyce*. „Studia Wschodniosłowiańskie”. T. 13, s. 7–17.
- Boryś W. (2005): *Slovník etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- Čermák F. (red.) (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. T. 4: *Výrazy větné*. Praha.
- Čermák F., Hronek J., Machač J. (red.) (2009a): *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. T. 1: *Přirovnání*. Praha.
- Čermák F., Hronek J., Machač J. (red.) (2009b): *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. T. 2: *Výrazy neslovesné*. Praha.
- Čermák F., Hronek J., Machač J. (red.) (2009c): *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. T. 3: *Výrazy slovesné*. Praha.
- Čeština 2.0, <<https://cestina20.cz>>, dostup: 22.02.2022.
- Elektronický slovník staré češtiny*. Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>, dostup: 01.12.2021.
- Filipec J., Daneš F., Machač J., Mejstřík V. (red.) (2018): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha.
- Havránek B. (red.) (1960–1971): *Slovník spisovného jazyka českého*, <<http://ssjc.ujc.cas.cz>>, dostup: 01.12.2021.
- Hofman E. (rež.) (1983): *O chytré kmotře lišce*. Československá televize Praha, <<https://www.youtube.com/watch?v=dNeJ1xH8zeg>>, dostup: 22.02.2022.
- Hugo J. (red.) (2006): *Slovník nespisovné češtiny*. Praha.
- Hujer O. et al. (red.) (1935–1957): *Příruční slovník jazyka českého*, <<https://bara.ujc.cas.cz/psjc>>, dostup: 01.12.2021.
- Internetová jazyková příručka*. Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, <<http://prirucka.ujc.cas.cz>>, dostup: 01.12.2021.
- Jasińska T., Bartoszewicz A. (1996): *Slovník białorusko-polski i polsko-białoruski*. Warszawa.
- Jungmann J. (1835–1839): *Slovník česko-německý*. Díl I. „Digitální knihovna Kramerius”, <<https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/slovniky/digitalni-kopie-detail/JgSlov01>>, dostup: 01.12.2021.
- Kačala J., Pisárčiková M., Považaj M. (red.) (2003): *Krátký slovník slovenského jazyka*. „Slovníkový portál Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV”, <<https://slovník.juls.savba.sk/?d=kssj4>>, dostup: 01.12.2021.
- Klégr A. (2007): *Tezaurus jazyka českého: slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných*. Praha.
- Kott F. (1878–1893): *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický*, <<http://kott.ujc.cas.cz>>, dostup: 01.12.2021.
- Králik L. (2015): *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava.
- Křen M. et al. (2017): *Korpus SYN, verze 6*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, <<http://www.korpus.cz>>, dostup: 01.12.2021.

- Kučera K., Řehořková A., Stluka M. (2015): *DLAKORP: Diachronní korpus, verze 6*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, <<http://www.korpus.cz>>, dostęp: 01.12.2021.
- Lingea (kol.): *Slovník českých synonym a antonym*, <<https://www.nechybuje.cz/slovník-ceskych-synonym>>, dostęp: 01.12.2021.
- Machek V. (1971): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha.
- Mirowicz A., Dulewicz I., Grek-Pabis I., Maryniak I. (1970): *Wielki słownik rosyjsko-polski*. Warszawa–Moskwa.
- Niebrzegowska-Bartmińska S. (2020): *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*. Lublin.
- Pala K., Všianský J. (2001): *Slovník českých synonym*. Praha.
- Rejzek J. (2001): *Český etymologický slovník*. Voznice.
- Siatkowski J., Basaj M. (1991): *Slovník česko-polski*. Praha.
- Sławski F. (1987): *Podręczny słownik bułgarsko-polski*. Warszawa.
- Trávníček F. (1952): *Slovník jazyka českého*. Praha.
- Urbańczyk S. (red.) (1953–1955): *Slovník staropolski*. T. I. „Pracownia Języka Staropolskiego Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie”, <<https://pjs.ijp.pan.pl/sstp.html>>, dostęp: 01.12.2021.
- Vidoeski B., Pjanka V., Topolinska Z. (1990): *Makedonsko-polski i polsko-makedonski rečnik*. Varšava–Skopje.
- Vokabulář webový: webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny*. Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>, dostęp: 01.12.2021.
- Wierzbicka A. (1985): *Lexicography and conceptual analysis*. Ann Arbor.
- Zaorálek J. (1963): *Lidová rčení*. Praha.
- Żmigrodzki P. (red.) (2007–): *Wielki słownik języka polskiego*, <<http://www.wsjp.pl>>, dostęp: 01.12.2021.

